

ERMƏNİ KİLSƏSİNİN AZƏRBAYCANDA FƏALİYYƏTİNİN SİYASİ ASPEKTLƏRİ (1944-1964)

Aydın ƏLİZADƏ,

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent,
aydinalizade63@gmail.com*

Xülasə. *Arxiv materialları əsasında hazırlanan məqalədə SSRİ dövründə Stalinizm və Xruşşov erasının qovşağında Azərbaycanda erməni kilsəsinin fəaliyyətinin siyasi aspektləri araşdırılmışdır. Onun Respublikanın erməni əhalisi arasında nüfuzunun yayılması üsulları və son nəticədə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında etnik qarşıdurmaya səbəb olan etno-konfessional proseslərdə rolu göstərilmişdir. Həmçinin Azərbaycan hakimiyyətinin erməni kilsəsinin təsirinə qarşı mübarizə üsulları da açıqlanmışdır.*

Məqsəd: *SSRİ-də rəsmi beynəlmiləçilik siyasətinə zidd olaraq Azərbaycanda baş vermiş etno-konfessional ziddiyyətləri öyrənmək və təhlil etməkdir.*

Metod: *Təsviri, statistik və analitik.*

Elmi yenilik *ondan ibarətdir ki, tədqiqat əvvəllər araşdırılmamış arxiv materialları əsasında hazırlanmış və burada erməni kilsəsinin Azərbaycandakı ixtilafli fəaliyyəti ilə bağlı yeni məlumatlar verilmişdir.*

AÇAR SÖZLƏR: *Azərbaycanda erməni kilsəsi, Azərbaycanda din siyasəti, katolikos I Vazgen, SSRİ-də din, Azərbaycanda etnik münaqişə, Azərbaycanda ermənilər.*

Айдын Али-заде

ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1944—1964)

Резюме. *В статье, подготовленной на основе архивных материалов, рассматриваются политические аспекты деятельности армянской церкви в Азербайджане на стыке сталинской и хрущевской эпох в СССР. Описаны методы распространения его влияния среди армянского населения республики и роль в этноконфессиональных процессах, приведших в конечном итоге к этническому противостоянию между армянами и азербайджанцами. Также раскрыты методы борьбы азербайджанской власти против влияния армянской церкви.*

Цель: *Заключается в исследовании и аналитике этно-конфессиональных противоречий в Азербайджане, которые имели место вопреки официальной политике интернационализма в СССР.*

Метод исследования: *Описательный, статистический и аналитический.*

Научная новизна: *Заключается в том, что исследование основано на ранее не исследованных архивных материалах, в которых содержатся конкретные данные по различным конфликтным ситуациям по деятельности Армянской церкви в Азербайджане.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Армянская церковь в Азербайджане, религиозная политика Азербайджана, католикос Вазген I, религия в СССР, этноконфликт в Азербайджане, армяне в Азербайджане.*

Aydin Alizade

POLITICAL ASPECTS OF THE ARMENIAN CHURCH'S ACTIVITIES IN AZERBAIJAN (1944-1964)

Summary. *The article prepared on the basis of archival materials discusses the political aspects of the armenian church's activities in Azerbaijan at the junction of the Stalinist and Khrushchev eras in the USSR. The methods of spreading its influence among the Armenian population of the republic and the role in the ethno-confessional processes which ultimately led to the ethnic confrontation between Armenians and Azerbaijanis was described. Methods of fighting against the influence of the Armenian church by the Azerbaijani authority has been also disclosed.*

Purpose: *The study aims to analyze the ethno-confessional contradictions in Azerbaijan, which took place contrary to the official policy of internationalism in the USSR.*

Method of research: *Descriptive, statistical and analytical.*

Scientific novelty: *Consists in the fact that the study is based on previously unexplored archival materials, which contain specific data on various conflict situations related to the activities of the armenian church in Azerbaijan.*

KEY WORDS: *Armenian church in Azerbaijan, religious policy of Azerbaijan, Catholicos Vazgen I, religion in the USSR, ethnic conflict in Azerbaijan, Armenians in Azerbaijan.*

Giriş

SSRİ-nin din siyasəti birmənalı olmamış və ölkənin mövcudluğu dövründə bir neçə dəfə dəyişmişdir. Öncə dinə qarşı ifrat üsullar tətbiq olunmuş, məbədlər dağıdılmış, ruhanilər repressiyaya məruz qalmışdır. Ölkədə din əleyhinə təşkilatlar fəaliyyət göstərmiş, dini qurumlar əksinqilabçı fəaliyyətdə ittiham edilmişdir. Ancaq İkinci Dünya müharibəsi illərində Sovet hakimiyyəti bu sahədə siyasətini dəyişmiş, dövlət orqanlarının ciddi nəzarəti altında nisbi liberallaşma və dini həyatın dirçəldilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirmişdir. SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1944-cü il 19 may tarixli 572 nömrəli Fərmanı ilə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini Ayinlərin İcrası üzrə Şura (SSRİ DAİŞ) yaradılmışdır. Bu qurumun analoqu olaraq, bütün Sovet respublikalarının Nazirlər Sovetləri yanında eyni orqanlar fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Adından da göründüyü kimi, bu orqanın vəzifəsi dini qurumların fəaliyyətini ölkə qanunlarına uyğun tənzimləməkdən ibarət idi. Lakin Ermənistan SSR-də (Erm. SSR) bu orqandan əlavə, Ümumittifaq Kommunist (bolşevik) Partiyası (ÜİK(b)P) Mərkəzi Komitəsinin

Siyasi Bürosunun 1943-cü il Fərmanı ilə Erm. SSR Nazirlər Soveti yanında *Erməni-Qriqorian (və ya Apostol) Kilsəsinin İşləri üzrə Şura* (EQKİŞ) da fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Sənədə əsasən, o, “Erm. SSR hökuməti ilə Eçmiədzinin (Üçkilsənin) işləri üzrə bütün ermənilərin katolikosu arasında əlaqəni həyata keçirmək üçün yaradılmışdır” [1]. Yəni Ermənistanda dini ayinlərin icrasına nəzarət edən dövlət qurumu ilə yanaşı, erməni kilsəsinin işləri üzrə ayrıca struktur da mövcud idi. Bu qurum vasitəsilə Erm. SSR digər regionlarda, o cümlədən Azərbaycanda ictimai-siyasi proseslərə müdaxilə etmək imkanı əldə etmişdi. Həmin müdaxilə Azərbaycan SSR-in (Az. SSR) müxtəlif regionlarında ermənilərin dini həyatını aktivləşdirmək, kilsələrin, ziyarətgahların və digər dini obyektlərin bərpa edilməsi bəhanəsi ilə həyata keçirilirdi. Buna nail olmaq üçün *Erməni Apostol Kilsəsi* (EAK) Sovet qanunlarına zidd olan missionerlik fəaliyyəti ilə də məşğul olurdu.

Stalinizm dövrünün sonunda EAK-ın fəaliyyəti

Mərkəzi Erm. SSR-də yerləşən EAK xarici erməni kilsələri və diasporu ilə sıx bağlı idi və onun vasitəsilə SSRİ qanunlarına zidd olan millətçilik təbliğatı aparılırdı. Bu qüvvələrin təsiri altında olan Erməni-Qriqorian Kilsəsinin İşləri üzrə Şuradan da başqa respublikaların daxili işlərinə qarışmaq üçün istifadə edilirdi. *Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında DAIŞ isə* ayrıca bir dini konfessiyanın işləri ilə məşğul olmurdu, onun fəaliyyəti din-dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsindən ibarət idi. Ona görə də bu orqanın SSRİ-nin digər bölgələrində, o cümlədən Erm. SSR-də azərbaycanlılarla təmsil olunduqları İslam icmalarının fəaliyyətinə təsir etmək səlahiyyəti yox idi. Bu səbəbdən də həmin sahədə qeyri-bərabər şərait yaranmışdı. Azərbaycanda və Orta Asiya respublikalarında hadisələr etnik-dini siyasətə təzyiq edən və İttifaq mərkəzindən dəstəklənən erməni tərəfinin üstünlüyü ilə inkişaf edirdi.

1947-ci il noyabrın sonunda SSRİ DAIŞ-in sədri D.D.Polyanski Erm. SSR EQKİŞ-in sədri Hovannisyanı təcili olaraq başqa respublikalarda mövcud olan erməni dini icmaların və kilsələrin vəziyyətini öyrənməyi tapşırırdı. Bununla əlaqədar Polyanski Az. SSR DAIŞ-in müvəkkili V.F.Şahbazbəyova məktubla müraciət etdi və Azərbaycanın erməni icmalarına dair bütün məlumat və sənədləri həm Erm. SSR EQKİŞ-ə, həm də SSRİ DAIŞ-ə göndərməyi tapşırırdı [2, s.105]. Bundan başqa, Azərbaycan tərəfinə tapşırılmışdı ki, erməni katolikosu *VI Georqun* Respublikada keçiriləcək tədbirlərinə qarışmasın. Bununla bağlı bütün məlumatlar yalnız Erm. SSR EQKİŞ-ə təqdim edilməli idi. Beləliklə, ittifaq mərkəzi Azərbaycan tərəfinə təzyiq göstərərək, onu erməni icmaları və kilsələri məsələsində Erm. SSR dövlət orqanı ilə birgə işləməyə məcbur etmişdi. Azərbaycan tərəfi Polyanskiyə tələb etdiyi məlumatları göndərsə də, o həmin materialları səthi və yetərsiz saydı [2, s.103]. Görünür Az. SSR DAIŞ-i Moskva hakimiyyətinin dəstəyinə arxalanan EAK-ın Respublikada milli-dini münasibətlər sahəsinə kobud müdaxiləsinin qarşısını hansısa formada almağa çalışırdı.

1948-ci il yanvarın 27-də Erm. SSR EQKİŞ-in sədri Hovhannisyan Az. SSR DAIŞ müvəkkili Şahbazbəyova “erməni kilsəsi məsələləri ilə bağlı təcrübə və qarşılıqlı məlumat mübadiləsi üçün birbaşa əlaqə yaradılmasının məqsədəuyğunluğu” təklifi ilə məktub göndərdi. Sonra isə “*Azərbaycan SSR-də erməni kilsəsinin vəziyyəti haqqında məlumatları hesabat, ya da ayrıca məktublar şəklində göndərilməsi*” tələb olundu [3, s.34]. Erməni tərəfinin bu təklifi onunla əsaslandırılırdı ki, guya “şuranın səlahiyyətli nümayəndələri ilə birbaşa qarşılıqlı məlumatın yaradılması Erməni Kilsəsinin İşləri üzrə

Şuraya imkan verəcək ki, yeparxiyalarda (kilsənin ərazi vahidliklərində) işlərin vəziyyəti ilə bağlı katolikosu düzgün istiqamətləndirsin, bununla da onların rəhbərlərinin arzuolunmaz fəaliyyətlərinin qarşısını alsın” [3, s.34]. Beləliklə, Azərbaycan hakimiyyətinə təkcə Eçmiədzinin deyil, Ermənistan SSR-in dövlət orqanlarının da mövqeyini nəzərə almağı təklif edildi.

Ermənistan tərəfinin Azərbaycandakı erməni kilsələrinin vəziyyəti və onların ətrafında cərəyan edən proseslərlə bağlı sorğuları sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir. Məsələn, 1951-ci ildə Ermənistan rəsmiləri “*Azərbaycanda erməni kilsəsi vasitəsilə dini hərəkətin vəziyyətini və dini ayinlərin icrasının dinamikasını xarakterizə etməyi*” xahiş etmişdilər [3, s.46]. Bundan başqa, elə həmin il SSRİ DAIŞ-dən də analoji sorğular göndərilmiş [3, s.45], Azərbaycan tərəfi buna cavab vermək məcburiyyətində qalmışdı.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda ermənilərin dini həyatına müdaxilə 1948-1951-ci illərdə Sovet hakimiyyəti tərəfindən azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi surətdə qovulması və onların evlərinin əcnəbi ermənilər tərəfindən məskunlaşdırılması illərində daha da güclənmişdi [4]. Bütün bu proseslər geosiyasi səbəblərə görə baş verirdi, çünki o illərdə *Stalin* Türkiyənin işğalını planlaşdırırdı və buna görə də erməni məsələsi gündəmdə idi. Azərbaycanın kilsə həyatına müdaxilə, əslində, Respublikanın erməni əhalisinə təsir etmək məqsədi daşıyırdı; bundan sonra Naxçıvan və Qarabağa ərazi iddiaları, separatizmin təbliği, ideoloji və hətta iqtisadi təxribat daha da fəallaşmağa başladı. Bütün bu proseslər “xalqlar dostluğu” şüarlarının pərdəsi arxasında gedirdi və son nəticədə gələcəkdə etnik müharibəyə səbəb oldu.

İttifaq mərkəzinin dəstəyini alan EAK rəhbərliyi SSRİ-nin din siyasətinə zidd olmasına baxmayaraq, Azərbaycan ərazisində bir sıra ibadət yerlərinin açılması planını həyata keçirməyə başladı. Bundan əlavə, Azərbaycanda EAK təsirinin güclənməsi erməni əhalisi arasında millətçiliyin artmasına səbəb oldu ki, bu da SSRİ-nin beynəlmilətçilik siyasətinə zidd idi. Bundan çıxış edərək, Azərbaycan hakimiyyəti öz imkanları daxilində bu prosesləri dayandırmağa, SSRİ-nin milli və dini siyasətini nəzərə alaraq erməni kilsə və icmalarının fəaliyyətini öz nəzarəti altına almağa çalışırdı. Buna görə də uzun müddət ərzində Az. SSR hakimiyyət nümayəndələri ilə Moskva tərəfindən dəstəklənən Erm. SSR və EAK rəhbərləri arasında erməni ruhanilərinin və kilsələrinin fəaliyyəti ilə bağlı mübahisələr getdi.

SSRİ-də nisbi liberallaşma dövründə EAK-ın fəaliyyəti

Azərbaycanda dövlət-din və etnik münasibətlər sahəsinə müdaxilənin mərkəzində erməni katolikosu I Vazgen dayanırdı. Onun fəaliyyəti SSRİ mərkəzi hakimiyyətinə təsir edə bilən Erm. SSR hakimiyyət orqanları və xarici erməni diasporları tərəfindən əlaqələndirilirdi. Məqsəd Azərbaycanda erməni etnik separatizmini qızışdırmaqla, ən azından, Naxçıvan və Qarabağın dağlıq hissəsini qoparıb Erm. SSR-ə qatmaq idi. Katolikos Vazgen və himayədarları Xruşşovun hakimiyyəti zamanı SSRİ-də gedən nisbi liberallaşma proseslərindən yararlanmaq qərarına gəldilər və Stalin sonrası dövrdə dini və mədəni təcavüz yolu ilə öz planlarını həyata keçirməyə başladılar. Bu məqsədlə Vazgen SSRİ rəhbərləri ilə əlaqələr qurmuşdu. Erməni dairələrinin planına əsasən, “*SSRİ-nin cənub sərhədlərinin qorunmasında erməni xalqı Moskva üçün daha faydalı olduğuna görə*” bu məsələ onların xeyrinə həll edilməli idi.

Şəkil 1. Bütün ermənilərin katolikosu I Vazgenin Az. SSR DAIŞ müvəkkili M.R.Məmmədovla görüşü Bakı, 1957-ci il.

1956-cı ildə katolikos Vazgen SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri *N.Bulqaninə* iki məktub yazmışdı. Birinci məktubda o, SSRİ-də ermənilərə ibadət üçün və xarici diasporlarla əlaqələr qurmaq baxımından bir sıra güzəştlər tələb etmiş və bu məsələlərin 1945-ci ildə *Stalinlə* razılaşdırıldığını xatırlatmışdı. Gələcəkdə baş vermiş hadisələr göstərdi ki, bu tələblər SSRİ rəhbərliyi tərəfindən əsasən təmin edilmişdi. Daha sonra o, çoxlu sayda ermənilərin yaşamasına baxmayaraq Azərbaycanda üç, Gürcüstanda isə dörd erməni kilsəsinin olmasından şikayətlənmişdi. Orta Asiyada erməni icmaları və onların ibadət yerləri məsələsi də qaldırılmışdı. Amma məsələ burasındadır ki, SSRİ-də dini icmaların və ibadət yerlərinin qeydiyyatı üçün müəyyən prosedur var idi və bütün dini icmaların məbədləri az sayda idi. Məsələn, 1959-cu ildə Azərbaycanda cəmi 4 pravoslav kilsəsi var idi [5, s.9], 1960-cı ilin göstəricilərinə görə isə Respublikanın ən çoxsaylı icması olan müsəlmanların cəmi 16 məscidi var idi [6, s.103]. Yəni erməni azlığı Azərbaycanda öz kilsələrinin sayını məscidlər səviyyəsinə çatdırmağı, hətta onların sayından artıq olmasını tələb edirdi.

Bulqaninə yazdığı ikinci məktubunda Vazgen Cənubi Qafqaz respublikalarının sərhədlərinin ərazi bölgüsü məsələsini qaldırmışdı. Bu isə SSRİ konstitusiyası ilə qadağan edilmiş EAK-ın siyasətə birbaşa müdaxiləsi idi. Xarici ermənilərin istəklərini ifadə edən Vazgen belə yazmışdı: “Əsasən ermənilərin məskunlaşdığı Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQVM), Naxçıvan MSSR və Axalkalaki rayonu məsələsinin ədalətli həllinin vaxtı çatmayıbmı? Lakin onlar hələ də Sovet Ermənistanının hüdudlarından kənardə qalırlar” [7]. Vazgen məktubunda SSRİ-nin və ittifaq respublikalarının rəsmi ideologiyasına

və qanunlarına zidd olaraq ermənilərə xüsusi hüquqların verilməsi tələblərini bununla əsaslandırır ki, “erməni xalqı və Ermənistan Zaqafqaziyada (Güney Qafqazda) nə qədər güclü olacaqsın, o qədər SSRİ-nin cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin ediləcək. Son 200 il ərzində erməni xalqı öz tarixi ilə böyük və humanist rus xalqına sonsuz sədaqətini və qeyd-şərtsiz dostluğunu sübut etmişdir” [8].

1956-cı il mayın 12-də Vazgen Moskvada Bulqaninlə görüşərək məktublarda qaldırılan məsələlərin razılığını aldı [9, s.34-35]. Beləliklə, SSRİ rəhbərliyinin köməyi ilə dini etiqad azadlığı pərdəsi arxasında Azərbaycandakı erməni icmalarını aktivləşdirməyə cəhd edildi. İlk baxışdan nəcib görünən katolikosun ibadət yerlərinin açılması ilə bağlı müraciətləri əslində siyasi xarakter daşıyırdı və təkcə Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsini qoparmaq deyil, həm də etnik ziddiyyətlər vasitəsilə Respublikada sabitliyi pozmaq məqsədi daşıyırdı. Vazgenin məktubunda göstəriləndiyi kimi, ermənilərin məskunlaşdığı Gürcüstan SSR-in Axalkalaki rayonuna münasibətdə də eyni planlar cızılmışdı. Əslində katolikosun və onun arxasında dayanan qüvvələrin SSRİ-də nisbi liberallaşma dövründəki siyasəti stalinizm zamanlarında apardıqları siyasətdən heç də fərqlənmirdi, sadəcə metodlar dəyişmişdi. Ona görə də o dövrün Azərbaycan rəhbərliyi erməni dairələrinin Respublikada vəziyyəti gərginləşdirmək, sabitliyi pozmaq üçün çoxsaylı kilsə və digər ibadət yerlərinin açılması tələblərinin erməni icmalarını fəallaşdırmaq və radikallaşdırmaq məqsədi daşdığına başa düşərək, öz imkanları daxilində bu proseslərin qarşısını almağa çalışırdı.

1957-ci il sentyabrın 20-də katolikos I Vazgen Bulqaninlə bağlanmış müqavilələri həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycana səfər etdi. Bakıya gələrək erməni kilsəsində olmuş, Respublikanın bütün dini konfessiyalarının rəhbərləri ilə görüşmüş və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri M.İbrahimov tərəfindən qəbul edilmişdir. Söhbət zamanı ona məzmunu sənədlərdə qeyd olunmayan “xüsusi xahiş”ini bildirmişdi [10, s.118]. O vaxt belə şeyə yayılmışdı ki, Vazgen Az. SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Rəhimovla da görüşmüş DQMV və Naxçıvan MSSR-in Ermənistanı verilməsinin zəruriliyi məsələsini qaldırmış, ancaq onun tərəfindən qəti və kobud surətdə rədd cavabı almışdı.

Daha sonra Vazgen Gəncəyə, oradan da Xankəndiyə getdi. Şuşada o, 1918-ci ildə erməni-müsəlman qarşıdurmaları zamanı dağıdılmış erməni məhəllələrində və kilsədə oldu. Orada həmin xarabalıqları Rumıniyada faşistlər tərəfindən dağıdılmış və yenidən qurulmuş şəhər ilə müqayisə edərək bərpa işlərinin aparılacağına ümid etdiyini bildirdi. Bu da dolaylı yolla azərbaycanlıların faşistlərlə müqayisəsinə işarə kimi dəyərləndirilməlidir. DQMV rəhbərliyi buna cavab olaraq Şuşa şəhərinin baş planının artıq işlənib hazırlandığını və tezliklə həyata keçiriləcəyini bildirdi. Sonra Vazgen EAK-ın iddia etdiyi fəaliyyət göstərməyən *Gəncəsər* və *Amaras* monastırlarına baş çəkdi və sentyabrın 28-də İrəvana qayıtdı. Az. SSR DAIŞ-in müvəkkili ilə görüşü zamanı o, Azərbaycan ərazisindəki dini obyektlərin siyahısını ona təqdim edərək, onların açılması üçün Respublika hökumətinə müraciət etməsini xahiş etdi:

1. Gəncədəki “Çolaq” kilsəsi;
2. DQMV-də Gəncəsər və Amaras monastırları;
3. Şamaxıda Mədrəsə kəndinin kilsəsi;
4. Xankəndi, Şəki, Zaqatala, Şamaxı, Əylis və Naxçıvandakı kilsələr;
5. Xankəndidə ibadət evi;
6. Yeparxiya başçısı arximandrit Tirayra mənzilin verilməsi;

7. Bakı kilsəsinin ətrafına hasarın çəkilməsi;
8. Şuşada kilsənin bərpası [11, s.101-102].

Şəkil 2. Şeyxülislam Mirmöhsün Həkimzadənin katolikos I Vazgenlə Bakıda görüşü, 1957-ci il.

Əslində bu, Eçmiədzinin tələblərinin yalnız bir hissəsi idi. Bulqaninlə görüşündə Vazgen Qarabağın Daşbulaq, Şuşakənd, Hadrut, Vəngli kəndlərində 1920-1930-cu illərdə Sovet hakimiyyətinin qurulması zamanı bağlanmış bir sıra başqa erməni dini obyektlərinin açılması məsələsini də qaldırmışdı.

2 oktyabr 1957-ci ildə Bakıdan qayıtdıqdan sonra katolikos bütün bu tələblərlə bağlı Azərbaycan hakimiyyət orqanları qarşısında məsələ qaldırmaq üçün Erm. SSR EQKİŞ sədri S.Qasparyana müraciət etdi [12, s.31-32]. Beləliklə, Eçmiədzinin Azərbaycana təzyiqləri Erm. SSR hakimiyyəti vasitəsilə davam etdi.

Bakıya səfərindən sonra 1957-ci il oktyabrın 18-də Eçmiədzində katolikos I Vazgenin taxta çıxmasının ikinci ildönümü münasibətilə bayram tədbirləri keçirildi. Xarici ölkələrdəki erməni kilsələrinin nümayəndələri, eləcə də gürcü patriarxı *III Melxisedek* və Bütün Rusiya Patriarxının nümayəndəsi Həştərxan və Stalinqrad yepiskopu *Sergey* tədbirdə iştirak etdi [13, s.52]. Qeyd edilməlidir ki, Vazgenin Bakıda azərbaycanlılarla sülh və dostluq barədə bəyanatlarına baxmayaraq, bu tədbirə azərbaycanlı müsəlman ruhanilərinin nümayəndələri dəvət edilməmişdi.

Sovet partiya nomenklaturasının bir hissəsinin dəstəyini alan Eçmiədzinin, erməni diasporunun və Ermənistan SSR dövlət strukturlarının təzyiqlərinə baxmayaraq, Azərbaycan rəhbərliyi hakim kommunist ideologiyasının müddəalarına və dini icmaların fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında qanunlara istinad

edərək irəli sürülən tələbləri yerinə yetirməkdən imtina etdi. EAK tərəfindən tələb edilmiş heç bir kilsə ibadət üçün açılmadı, dini yerlərin ətrafındakı ərazilərin abadlaşdırılması və keşişlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı erməni tərəfinin bəzi ikinci dərəcəli xahişləri isə qismən yerinə yetirildi.

Katolikos Vazgenin Azərbaycana ikinci səfəri 1962-ci il iyunun 16-19-da baş tutdu və burada o, Respublikanın yeni rəhbərləri ilə razılaşmaq və qurduğu planları həyata keçirmək cəhdini etdi. Ancaq bu dəfə onu hava limanında yüzlərlə insan deyil, yalnız dini konfessiyaların rəsmi nümayəndələri qarşılamışdı. Səfər qısamüddətli oldu və yalnız Bakı şəhəri ilə məhdudlaşdı, burada Vazgenin Az. SSR Nazirlər Sovetinin sədri E.N.Əlixanovla görüşü oldu. Rəsmi məlumatlara görə, *“Qəbul 30 dəqiqə çəkdi, orada heç bir ciddi problem müzakirə olunmadı, yalnız yeparxiya rəhbəri Santuryana kilsə ərazisində mənzilin verilməsi məsələsinə toxunuldu”* [7, s.10].

Gəncə və Göygöldəki erməni məbədlərinin problemi

Gəncədə (o vaxtlar Kirovabad) 1867-ci ildə tikilmiş və 1937-ci ildə dinə qarşı mübarizə zamanı Sovet hakimiyyəti tərəfindən dağıdılmış *“Çolaq”* kilsəsinin dağıntıları ixtilafli ibadət yerlərindən birinə çevrilmişdi. EAK 1947-ci ildə Azərbaycana bu məbədin Respublikanın qərb bölgəsində erməni icmasının mərkəzlərindən birinə çevirmək məqsədilə yenidən qurulması üçün Moskvanın mərkəzi hakimiyyəti vasitəsilə təzyiqliq göstərmişdir. Lakin Azərbaycan tərəfi EAK-ın Azərbaycan-Türküstan Yeparxiya Şurasına (ATYŞ) Gəncədə açılmış erməni kilsəsində ibadətlərin keçirilməsi barədə göstəriş verildiyini əsas gətirərək buna etirazını bildirmişdir [3, s.19]. Bundan əlavə, həmin ərazidə fəaliyyət göstərən sovxozun, 1951-ci ildən isə Myasnikov adına kolxozun işçiləri də bu kilsənin açılmasına qəti şəkildə etiraz etmişlər. Bütün etirazlara baxmayaraq, sonrakı illərdə də bu məsələ erməni nümayəndələri tərəfindən davamlı olaraq qaldırılmışdır. Onlar müxtəlif İttifaq orqanlarına şikayət ərizəsi yazaraq orada erməni əhalisinin qeyri-qanuni ziyarətini təşkil edirdilər. Belə ki, 1953-cü ildə *Gəncə Erməni Kilsə Soveti SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Q.M.Malenkova* şikayət məktubu ünvanlamışdı. Ona görə də bu məsələ ən yüksək dövlət strukturlarında müzakirəyə çıxarıldı, araşdırma aparıldı və sonda 1954-cü ildə Az. SSR Nazirlər Soveti bu şikayətləri əsassız hesab edərək [14, s.75] ermənilərin tələblərini rədd etdi. Beləliklə, ermənilərin Moskvaya müraciəti nəticə vermədi, Azərbaycan rəhbərliyi erməni dairələrinin və Moskva mərkəzinin təzyiqlərinə baxmayaraq, öz mövqeyini müdafiə edə bildi. Lakin Eçmiədzindəki kilsənin rəhbərliyi Az. SSR Nazirlər Sovetinin qərarına məhəl qoymayaraq, bu məsələnin SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Bulqaninlə (həmin vəzifədə Malenkovu əvəz etmişdi) razılaşdırıldığını iddia edərək *“Çolaq”* kilsəsinin bərpaı üçün vəsait ayırmışdı [15, s.15]. Beləliklə, onlar İttifaq orqanları vasitəsilə Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri sahəsinə kobud şəkildə müdaxilə edərək, gələcəkdə millətlərarası ixtilaf üçün zəmin hazırladılar.

Azərbaycandakı erməni keşişləri də Respublika qanunlarını pozaraq, qanunsuz dini toplantıların keçirilməsinə şərait yaradırdılar. Məsələn, Gəncədə daha bir dövlət qeydiyyatı olmayan *“Surb Sərgiz”* türbəsinə ziyarətlər təşkil edilmişdi. Yoxlama zamanı məlum olmuşdu ki, Bakı və Gəncə kilsələrinin keşişləri tərəfindən qanunsuz olaraq onlara şam və digər dini atributlar verilirmiş [16, s.21-22]. Eyni hadisə Göygöl (o vaxt Xanlar) rayonunun Çaykənd kəndində XIX əsrin ortalarında tikilmiş *“Pant”* kilsəsində də qeydə alınmışdı.

Az. SSR Nazirlər Sovetinin qərarına baxmayaraq, yerli və xarici erməni icmalarının rəhbərləri sonrakı illərdə də “Çolaq”, “Surb Sərgiz” və “Pant” kilsələri ilə bağlı məsələ qaldırmağa davam etmişdilər. Bu barədə Az. SSR DAIŞ-ə daha bir məktub 1957-ci ildə ATYŞ-in rəhbəri arximandrit Tirayr tərəfindən göndərilmişdi. DAIŞ müvəkkili M.R.Məmmədov izahat məktubunda qeyd etmişdi ki, bu problem erməni keşişləri tərəfindən daim qaldırılmış, onlar dindarları bu ziyarətgahlar ətrafında müxtəlif qanunsuz hərəkətlərə və bəyanatlara sövq etmişlər [17, s.63].

Erməni dairələrinin bu məbədləri ibadət üçün açmaq cəhdləri sonrakı illərdə də davam etdirildi. 1976-cı ildə İrəvandan gələn bəzi şəxslər yerli hakimiyyət orqanlarının səhlənkarlığından istifadə edərək “Çolaq” kilsəsində tikinti aparmağa və yerli erməniləri ora cəlb etməyə başlamışlar. İş o yerə çatmışdır ki, Azərbaycan Erməni Kilsələri Yeparxiya Şurasının rəhbəri İ.Santuryan onları şarlatan adlandıraraq bildirmişdir ki, onların fəaliyyəti nəticəsində Gəncədəki erməni kilsəsi boşalmış, dindarlar “Çolaq”a üz tutmuş, bu da kilsə gəlirlərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Daha sonra demişdir ki, onlara kömək göstərməkdən imtina etdiyinə görə onu erməni xalqının düşməni adlandırmışlar [18, s.141]. Bu cəhdlərə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən son qoyulmuşdur. Belə ki, bu cür davranışların qarşısını almaq üçün sovet ateizminin prinsiplərinə uyğun olaraq erməni əhalisi arasında dini xurafatların təhlükələri barədə izahat işi aparmaq məqsədilə erməni kommunistləri cəlb edilmişdir.

Erməni dini icmalarının qeydiyyatı alınmaqdan imtina edilməsinin səbəbləri

EAK-ın Azərbaycan ərazisində bir sıra ibadət yerlərinin açılması planını həyata keçirmək cəhdləri SSRİ qanunlarına zidd idi. Bundan əlavə, EAK-ın Azərbaycanda təsirini artırmaq istəyi siyasi xarakter daşıyırdı və erməni əhalisi arasında millətçilik və separatçılıq əhval-ruhiyyəsinin artmasına gətirib çıxarırdı ki, bu da ölkənin beynəlmiləlçi siyasəti ilə uzlaşmırdı. Bunu əsas götürən Azərbaycan hakimiyyəti SSRİ-nin milli-dini siyasətini nəzərə alaraq bu proseslərə qarşı çıxdı, erməni kilsə və icmalarının fəaliyyətini öz nəzarəti altına aldı. Ona görə də Azərbaycanda erməni ruhanilərinin və kilsələrin fəaliyyəti ilə bağlı Respublika hakimiyyəti uzun müddət EAK rəhbərliyi, Erm. SSR başçıları və İttifaq mərkəzi ilə mübahisələr aparırdı.

Bəzi hallarda EAK-ın Azərbaycanda erməni kilsələrinin açılmasına icazə verilməməsinin səbəbi dindarların bu barədə ərizə ilə müraciət etməmələri idi [19, s.124]. SSRİ hökuməti tərəfindən təsdiq edilmiş ibadət binalarının açılmasının müəyyən edilmə qaydasına əsasən, bu barədə yerli dindarlardan seçki hüquqlarından məhrum olmayan ən azı iyirmi yetkin vətəndaşın imzaladığı müraciətinə İttifaq respublikaların Rayon İcraiyyə Komitələrinin və Nazirlər Sovetlərinin iclaslarında baxılmalı idi. SSRİ ərazisində missionerlik (dini təbliğat) fəaliyyəti isə qanunla qadağan edilmişdi. Bu baxımdan kilsələrin açılması məqsədilə dindarların müraciətlərini təşkil etmək üçün erməni ruhanilərinin Azərbaycana göndərilməsi mahiyyətə Sovet qanunvericiliyinə zidd olan missionerlik fəaliyyəti idi.

Məsələn, Qarabağda dindarlığın səviyyəsi son dərəcə aşağı idi və ermənilər məbədlərin açılması üçün müraciət etməmişdilər [20, s.39-40]. Buna baxmayaraq, erməni ruhaniləri SSRİ qanunlarına zidd olaraq dövlətin mərkəzi orqanlarına saxta müraciətlər göndərməkdən də çəkinməmişdilər. Belə ki, 1946-cı ildə EAK ATYŞ Qarabağdakı *Amaras monastırına* dini bayram günlərində başqa rayonlardan çoxlu zəvvarın gəlməsini əsas gətirərək məbədin istifadəyə verilməsi məsələsini qaldırmışdı. Lakin yoxlama

zamanı bu məlumatın saxta olduğu, monastırın yerləşdiyi ərazidə kolxozun yerləşdiyi və ora zəvvarların gəlmədiyi müəyyən edilmişdi [21, s.8]. Ona görə də erməni tərəfinin müraciəti təmin olunmamışdır. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, məbədlərin açılması təşəbbüsü erməni əsilli Azərbaycan sakinləri tərəfindən deyil, bəzi SSRİ mərkəzi hakimiyyət orqanları nümayəndələrinin dəstəyi ilə fəaliyyət göstərən Erm. SSR və xarici diasporlar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Məqsəd isə erməni millətçiliyini və separatizmini aktivləşdirmək, Az. SSR-də vəziyyəti qarışdırmaq və onun ərazilərini Erm. SSR-ə qatmaq idi. Bu dairələrin əlində din siyasi tələblərin həyata keçirilməsi üçün alətə çevrilmişdi. Azərbaycan tərəfi də məhz bu prosesə müqavimət göstərirdi.

EAK nümayəndələrinin eyni qanunsuz hərəkətləri Mərkəzi Asiyada da qeydə alınmışdı. Sovet qanunlarına zidd olaraq 1948-ci ildə EAK-ın ATYŞ rəhbəri S.Torosyan rahib Manqasaryanı Özbəkistan SSR-ə guya bu Respublikanın dindar erməni vətəndaşlarının dəvəti ilə saxta ezamiyyətə göndərmişdi. Oraya gələn rahib bu barədə yerli hakimiyyət orqanlarına məlumat vermədən müxtəlif şəhər və kəndləri gəzərək yerli ermənilər arasında təbliğat aparmağa başlamışdı. Nəticədə o, Daşkənd, Səmərqənd, Əndican, Kokandda yaşayan erməniləri kilsələrin açılması üçün müraciətlər yazmağa təhrik edə bilmişdi. Üstəlik, ezamiyyət müddətinin başa çatmasına baxmayaraq, Manqasaryan orada qalıb, qanunsuz dini təbliğatı davam etdirmişdi. Özb. SSR Nazirlər Sovetinin DAİŞ müvəkkili İskəndərov Azərbaycan və Moskva rəsmilərinə bu barədə ünvanlandığı məlumatda bildirmişdi: “Manqasaryanın Özbəkistanın erməni əhalisinin dini aktivliyi haqqında məlumatı həqiqətə uyğun deyil. Həqiqətdə erməni əhalisinin əksəriyyəti kilsələrin açılmasına biganə münasibət göstərir. DAİŞ təsis ediləndən indiyədək Səmərqənd şəhərinin erməni sakinlərindən kilsə açmaq üçün cəmi bir müraciət daxil olub. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, Manqasaryanın din xadimi kimi Özbəkistana ezamiyyətə göndərilməsini dini təşkilatların tənzimlənməsi üzrə qaydaların pozulması hesab edirəm. Sizdən xahiş edirəm ki, belə halların təkrarlanmasının yolverilməzliyi barədə EAK-ın ATYŞ rəhbərliyinə məlumat verəsiniz” [22, s.142-143].

Digər hallarda, Sovet qanunvericiliyinə uyğun olaraq mədəni, müdafiə və digər məqsədlər üçün istifadə edilmiş keçmiş ibadət yerlərinin boşaldılmasının mümkünsüzlüyü, ibadət yerlərinin yararsızlığı və ya onların olmaması da dini icmaların təsdiq edilməsi və ibadət obyektlərinin açılmasına dair müraciətlərin rədd edilməsinə səbəb ola bilərdi [23, s.124]. Məsələn, Gəncədə “Çolaq” kilsəsinin açılmasına imtina edilməsinə dair sənəddə göstərilmişdir ki, “*ibadət gahın yerləşdiyi* ərazi “Azsovxoztrestin” 4 sayılı sovxozuna məxsus olub, sovxoz ləğv edildikdən sonra isə Kirovabad Şəhər İcraiyyə Komitəsinin 1951-ci ilin may ayının qərarı ilə meyvə və üzüm əkinləri ilə birlikdə Myasnikov adına kolxoza onun dövlət torpaq aktına daxil edilməklə verilmişdir. Bağların salınmasına və təsərrüfatın yaradılmasına həmin kolxoz 76.362 manat xərcləmişdi. Kilsənin burada fəaliyyət göstərməsi kolxoza böyük ziyan vurur: dindar adı ilə gələnlər kolxozun bağlarını və əkinlərini tapdalayır, ağacları sındırır, içki məclisləri təşkil edir, kolxozçuları döyür və başqa xuliqanlıq hərəkətləri edir, toyuq, qoyun və başqa heyvanları sanitariya qaydalarına riayət etmədən qurban kəsərək kolxoza yoluxucu xəstəliklər gətirir” [14, s.7].

Qanuna görə, bunun üçün səbəb olardısı, ibadətə açıq olan məbədlər də yerli hakimiyyət orqanlarının müraciəti ilə bağlana bilərdi. Məsələn, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 1945-

ci il Fərmanı ilə Ağdərə kəndində (o zaman Mardakert) ibadət üçün açılan kilsə sonrakı illərdə nəzarətsiz qalmış, orada ibadət keçirilməmiş, onun dini icması dağılmışdı. Bu da onu deməyə əsas verir ki, həmin illərdə erməni əhalisinin dindarlıq səviyyəsi aşağı idi. Ona görə də 1964-cü ildə DQMV orqanları bu kilsənin bağlanması və onun binasının kinoteatr kimi istifadə edilməsi üçün Az. SSR Nazirlər Sovetinə müraciət etmişdilər. Bu barədə qəbul olunmuş qərar Moskvanın mərkəzi orqanları tərəfindən təsdiq edilmişdi [16, s.14-15].

Sonrakı illərdə Azərbaycan hakimiyyəti problemi təkcə hüquqi üsullarla həll etməyin imkansız olduğunu anlayaraq həm də ideoloji baxımdan ermənilərin iddialarının qarşısını almaq üçün səylərini artırmışdı. Onlar tərəfindən rəsmən elan edilmişdi ki, Respublika ərazisindəki qədim xristian irsinin EAK-a heç bir aidiyyəti yoxdur, Azərbaycanın varisi olduğu Qafqaz Albaniyası kilsəsinə məxsusdur. Buna görə də EAK-ın Gəncəsər, Amaras, Xudavəng və bir çox başqa kilsələrə iddia irəli sürmək, ya da Azərbaycanın bölgələrini özünün mədəni irsi elan etmək üçün heç bir əsası yox idi. 1990-cı ildə Az. SSR Nazirlər Soveti yanında Dini İşlər üzrə Şuranın (DİŞ) müvəkkili R.Əsədullayev SSRİ Ali Soveti yanında DİŞ-ə ünvanladığı rəsmi məktubda qeyd etmişdi ki, *“son dövrlərdə muxtar vilayətin erməni əhalisinin dinə marağının artması əsasən Eçmiədzin tərəfindən aşılır. Bu da Azərbaycan xalqının tarixi-mənəvi irsinin tərkib hissəsi olan orta əsr alban memarlığı abidələrinin “erməniləşdirilməsi” proqramının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Eçmiədzin, eyni zamanda “Alban mədəniyyəti erməni irsinin bir hissəsidir” adlı qondarma nəzəriyyənin Qarabağ əhalisinin erməni hissəsi arasında yayılması üçün səylər göstərir”* [25, s.6].

Nəticə

Beləliklə, erməni tərəfinin Azərbaycanda çoxlu sayda dini obyektlər açmaq və onları mənimsəmək cəhdləri o dövr üçün heç də böyük nəticələrə gətirmədi, lakin bununla daha uzunmüddətli proseslərin başlanmasına start verildi. Stalinizm dövründən sonra SSRİ-də nisbi liberallaşma şəraitində erməni millətçiliyi yeni şəraitə uyğunlaşaraq fəallığını yeni formalarda davam etdirdi. Sonrakı onilliklərdə Respublikanın erməni əhalisi arasında, xüsusən də onların kompakt yaşadıkları Qarabağın dağlıq hissəsində, eləcə də Göygöl və Şəmkir regionlarında erməni kilsəsinin siyasiləşmiş ideyaları ilə yanaşı, ideoloji iş də aparılırdı. Azərbaycanın bu bölgələrində keşişlər və onlara yaxın dairələr zaman-zaman erməni əhalisini Azərbaycan hakimiyyətindən narazılığa təhrik edir, onları dini ibadət üçün yeni obyektlərlə təmin etmək adı altında Sovet qanunları ilə bir araya sığmayan qanunsuz toplantılara cəlb edirdilər. Bütün bu fəaliyyət yerli ermənilər arasında separatizmin gücləndirilməsinə gətirib çıxardı və nəticədə XX əsrin sonunda etnik münaqişə və Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi alovlandı.

Mərkəzi Sovet hakimiyyətinə (bəlkə, SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinə) gəldikdə isə, araşdırılan dövrdə onların erməni iddialarını dəstəkləməsi daimi xarakter daşımamış və öz maraqlarını əsas götürmüşlər. Son olaraq onlar ermənilərin Qarabağ və Naxçıvan regionlarını Erm. SSR tərkibinə qatılması ilə bağlı tələblərindən, eyni zamanda Azərbaycan ərazisində erməni kilsələrinin açılması ideyasını dəstəkləməkdən imtina etmişlər. Çünki həmin dövrdə SSRİ-nin cənubunda etnik qarşıdurmanın qızışdırılmasında maraqlı deyildilər. Üstəlik, SSRİ-nin Türkiyəyə hücum planı ləğv edildiyindən artıq Moskva hakimiyyətinə erməni amilinin həddindən artıq aktivləşdirmək lazım deyildi. Çünki o zaman

bu amil həm ölkədə, həm də beynəlxalq münasibətlər müstəvisində aparılan dövlət siyasətinə xələl gətirə bilərdi. Bununla belə, onlar tərəfindən erməni dairələrini dəstəkləmək siyasəti davam etdirilmiş, onlardan müəyyən məqamlarda istifadə olunmuşdur. Çoxsaylı məbədlərin açılması tələblərinə gəlincə, bu, SSRİ-də həm qanunvericiliyə, həm də rəsmi ideologiyaya zidd idi. Erməni toplulmalarına gəldikdə isə, onların arasında millətçilik ideyaları sürətlə yayıldı və bir neçə onillikdən sonra SSRİ-nin dağılması ilə bu proses Azərbaycanla Ermənistan arasında qanlı müharibə ilə nəticələndi.

SƏNƏDLƏR

1. Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında Erməni Kilsəsi İşləri üzrə Şuranın sədri vəzifəsini icra edən cənab O.İncikyana // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA) fond (f). 3188, siyahı (s.) 1, № 3.
2. Ali Patriarxın taxta çıxmasının ikinci ildönümü / “Eçmiədzin” jurnalı, 1957 // ARDA, f. 3188, s. 1, № 3.
3. 1944-1948-ci illərdə dinlərin və dindarlığın vəziyyəti haqqında sənədlər (məlumat hesabatları, arayışlar, yazışmalar) // ARDA, f. 3188, s. 1, № 5.
4. 1944-1951-ci illərdə dinlərin və dindarlığın vəziyyəti haqqında sənədlər (məruzələr, məlumat, yazışmalar) // ARDA, f. 3188, s. 1, № 7.
5. Az. SSR Ali Soveti sədrinin müavini A.Sultanova // ARDA, f. 411, s. 26, № 542.
6. 1960-cı il üçün məlumat hesabatı // ARDA, f. 3188, s. 1, № 62.
7. Bütün ermənilərin katolikosu I Vazgenin Bakıya səfəri haqqında məlumat // ARDA, f. 411, s. 10, № 541.
8. Qeydiyyatdan alınmayan “Surb Sərgiz” türbəsi haqqında // ARDA, f. 3188, s. 1, № 70.
9. İbadət binalarının açılması qaydası haqqında (1944-cü il) // ARDA, f. 3188, s. 1, № 3.
10. Özbəkistan SSR Nazirlər Soveti yanında Dini Ayinlərin İcrası üzrə Şuranın SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini Ayinlərin İcrası üzrə Şuraya müraciəti // ARDA, f. 3188, s. 1, № 5, s. 6.
11. Kirovabaddan 3 km aralıda “Çolaq” kilsəsinin açılması haqqında dindar ermənilərin bəyanatı haqqında // ARDA, f. 416, s. 8, № 374.
12. Az. SSR Nazirlər Sovetinin 1957-ci il 27 yanvar tarixli 90 №-li Fərmanı // ARDA, f. 3188, s. 1, № 13.
13. Erm. SSR Nazirlər Soveti yanında Erməni Kilsəsi İşləri üzrə Şuranın sədri S.Qasparyana // ARDA, f. 3188, s. 1, № 3.
14. Amaras monastırı ilə bağlı Erm. SSR Nazirlər Soveti yanında Erməni Kilsəsi İşləri üzrə Şuranın sədrinə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini Ayinlərin İcrası üzrə Şura sədrindən (1946-cı il) // ARDA, f. 3188, s. 1, № 5.
15. DQMV-də dini-hüquqi siyasətin pozulması haqqında SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini İşlər üzrə Şuranın sədri Y.N.Xristoradnova // ARDA, f. 3188, s. 1, № 393.
16. Mardakert kənd kilsəsi ilə bağlı SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini Ayinlərin İcrası üzrə Şuranın sədrinə // ARDA, f. 411, s. 8, № 639.
17. 1959-cu ilə kimi kilsələr və ibadət evləri haqqında məlumat // ARDA, f. 3188, s. 1, № 42.

18. Kirovabad yaxınlığında ermənilərin qeydiyyatına alınmamış qondarma Çolaq adlı “müqəddəs yeri”nin bərpası və ətrafındakı fəaliyyət haqqında bildiriş // ARDA, f. 411, s. 8, № 1074.
19. Bütün ermənilərin katolikosunun Az. SSR-ə səfəri haqqında məlumat // ARDA, f. 411, s. 26, № 542.
20. Vazgenin SSRİ Nazirlər Sovetinə təklifi ilə DQMV-də kilsələrin açılması məsələsi haqqında məlumat // ARDA, f. 3188, s. 1, № 3.
21. Kirovabaddan 3 km aralıda yerləşən “Çolaq” kilsəsinin açılışı haqqında dindarların bəyanatı haqqında məlumat // ARDA, f. 3188, s. 1, № 33.
22. Az SSR Nazirlər Soveti yanında Dini Ayinlərin İcrası üzrə Şuranın müvəkkili Məmmədova Nazirlər Soveti yanında Dini Ayinlərin İcrası üzrə Şuranın sədri Polyanskidən // ARDA, f. 3188, s. 1, № 27.
23. Erməni kilsəsi və erməni məsələsi: bütün ermənilərin katolikosu I Vazgenin Moskvaya məxfilikdən çıxarılmış məktubları. Regnum IA, 2010. URL:<https://regnum.ru/news/society/1306111.html>
24. Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında 23 dekabr 1947-ci il tarixli Fərman. URL:<https://1905.az/ru/%D0%B4%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-1948-1953-%D1%85-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2-2/>
25. ÜİK(b)PMK Siyasi Bürosunun Ermənistan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında Erməni-Qriqorian Kilsəsinin İşləri üzrə Şurasının təşkili haqqında qərarı (25 oktyabr 1943) // Rusiya Tarixi Cəmiyyəti. <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/300724-postanovlenie-politbyuro-tsk-vkp-b-ob-organizatsii-soveta-po-delam-armyano-grigorianskoy-tserkvi-pri-snk-armyanskoy-ssr-25-oktyabrya-1943-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>

ŞƏKİLLƏR

“Eçmiədzin” jurnalı, 1957, oktyabr sayı, s. 19.